

УДК 340.13

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2021.42.232435>

О. В. Ткаля, канд. юрид. наук, доцент
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили
Кафедра конституційного та адміністративного права і процесу
вул. Театральна, 49/44, Миколаїв, 54000, Україна
e-mail: tk-helen@rambler.ru

ВИТОКИ ПРАВОВИХ АНОМАЛІЙ, ЇХ ІСТОРИЧНІ ПРИЧИНИ

В статті здійснена загальнотеоретична характеристика витоків правових аномалій, оскільки це дає змогу детально проаналізувати їх форми, виокремити найбільш поширені з них, проаналізувати причини виникнення та шляхи подолання. Закріплюється теза, що правові аномалії є складним соціальним явищем, яке тісно пов'язане з правовою свідомістю людини та детермінується різними негативними процесами у суспільстві.

Досліджено історичні передумови виникнення правових аномалій в Україні, особлива увага приділена правовому нігілізму та ідеалізму. Першим видом аномалій, що зароджується ще за часів Київської Русі є правовий нігілізм. З розвитком держави змінюються фактори, які йому сприяють, дещо змінюються форми прояву, проте сам правовий нігілізм не зникає.

Робиться акцент, що на виникнення правових аномалій впливають політичні, правові, організаційно-управлінські, морально-психологічні та інші чинники. Найголовнішими причинами правових аномалій виділяється низький рівень правової культури, нестабільності нормативно-правових актів, недовіри та безграмотності правових актів, невпорядкованість законодавства, його суперечливість та нестабільність.

Ключові слова: правові аномалії, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, історичні витoki, правовий інфантилізм, правова свідомість.

Постановка проблеми. Проблеми виникнення, сутності права, його функціонування, ролі та значення в житті суспільства, державно-правової дійсності та тенденцій розвитку, політико-правових процесів та їх відображення у свідомості людей належать до найскладніших та основних.

Дослідження питань формування правових норм, цілей держави на певному історичному етапі розвитку, роль права в суспільстві, ставлення до нього та його сприйняття дає можливість збагатити свій світогляд, підняти власну правосвідомість, збагатити правову культуру, а також досліджуючи причини певних негативних явищ, які виникають у зв'язку з прийняттям в державі тих чи інших правових норм дає змогу проаналізувати можливі недоліки в методах регулювання суспільних відносин, та виробити шляхи протидії негативним правовим явищам.

Виникнення правових аномалій тісно пов'язане з генезисом права в цілому, адже досліджуючи це питання можна проаналізувати ставлення людей до права, рівень їх правосвідомості, а також простежити певні прояви правових аномалій на різних етапах правотворення. Крім того, значимим є вивчення правових аномалій як загрози соціальній безпеці населення, оскільки вона тісно пов'язана з якістю світогляду людей, з єдністю суспільства щодо певних цілей та цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент проблеми правових аномалій не досліджені в повному обсязі. Незначну увагу приділялося сучасним умовам та причинам їх виникнення, новим формам їх прояву та сучасним шляхам їх подолання. Загалом вчені звертали увагу лише на окремі аспекти даної проблематики. Дослідженню правових аномалій присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як В. П. Бойко, Л. М. Герасіна, О. В. Дручек, В. В. Дудченко, Н. М. Ємельянова, М. П. Козирев, М. І. Козюбра, Н. М. Крестовська, О. М. Литвак, Ю. М. Оборотов, О. С. Пінська, В. Л. Погрібна, П. М. Рабінович, О. Я. Рогач, Ю. В. Сагайдюк, О. В. Ткаля, А. С. Ткачук, М. П. Требін, М. Є. Черкас, О. О. Черніков, Г. М. Чувакова, Ю. С. Шемшученко та інші.

Мета статті. Проаналізувати підходи щодо розуміння об'єктивних та суб'єктивних причин та умов виникнення правових аномалій, виокремлення історичних витоків їх форм та різновидів.

Виклад основного матеріалу. Правова свідомість, правова культура виникають як результат процесу правової соціалізації особи, тобто її входження в правове середовище, послідовне отримання нею правових знань, залучення до правових цінностей та культурних надбань суспільства, їх втілення в діяльність суб'єкта, та його правова активність. Правосвідомість складається за певних історичних умов в країні, та має великий вплив на розвиток правової системи [1, с. 170].

Під правовими аномаліями розуміється відхилення від загальної закономірності, нормального формування та розвитку суспільних відносин, обумовлене різними факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Найдавнішим видом правових аномалій, виникнення якого можна простежити ще з часів Київської Русі є правовий нігілізм. В давньоруській державі відбувалося формування права, основними джерелами якого виступали: звичаєве право, устави, уставні грамоти князя, а також Руська правда, як найвизначніший збірник стародавнього руського права. Важливим вектором духовного, політико-правового розвитку виступало прийняття православ'я. Візантійське право мало великий вплив на формування правосвідомості населення Київської Русі.

Значний вплив на розвиток українських земель мала юрисдикція різних держав, до складу яких вони входили. В ті часи правовий нігілізм проявляється як суттєва проблема правової свідомості українського народу. Його найяскравішим проявом є скептичне ставлення до законодавства, що мало пропагандистські наміри держави-загарбника, та суперечило інтересам українського народу, адже законодавство знаходилося під впливом польського, австро-угорського чи російського права. Тому для збереження власної національно-культурної ідентичності орієнтирами правосвідомості українців виступали традиції та звичаї, а не діюче в ті часи право. Переважна більшість українського суспільства була наділена такими визначальними рисами, як законслухнянність, патріотизм, які могли б стати належним підґрунтям для розбудови правової держави, проте воно не залучалося до керівництва в державі за часів панування Польщі та Австро-Угорщини, що і є однією з причин малообізнаності в обранні доцільних форм та методів управління державою.

Період знаходження України в складі Російської імперії був складним для українського населення. Він характеризується поглибленням протиріч в суспільстві, високим рівнем зловживань з боку державних органів. Жителі колишньої Гетьманщини болісно переживали обмеження прав та свобод людини, що є типовими для російського авторитаризму.

В 1917–1918 роки (національно-демократична революція) також можна простежити певні прояви правового нігілізму. Великий вплив на політику держави мали політичні партії. Українські соціал-демократи та есери заявляли про необхідність зміцнення демократичних принципів в Росії. Вони залякували селян, що Україна зі здобуттям незалежності повернеться до дореволюційних порядків. Цим було закладено фундамент недовір'я до Української Народної Республіки.

Входження України до складу СРСР стало поштовхом для подальшого розвитку правового нігілізму, адже в цей період на територіях українських земель поширеним було порушення прав та свобод людини. Також цьому сприяло прийняття репресивного законодавства для регулювання суспільних відносин, залежність правосуддя від виконавчої влади, та його недосконалість в цілому. Влада виступала найвищою соціальною цінністю, в той час як сама людина, її життя, честь, гідність, недоторканість і безпека не визнавалися на належному рівні. Саме таке розставлення пріоритетів простежується за всі часи радянської історії. Внаслідок цього право та закон виступали як другорядні явища щодо держави. Союзні Конституції не розглядалися як гарант прав і свобод людини.

Масова зневіра суспільства та розвиток нігілістичних поглядів на право, мораль, політику та цінності були викликані спробами реформувань і перетворень в період перебудови.

Як відмічають А. П. Альбов, С. В. Ніколюкін у радянський період правовий нігілізм був закладений вже в самій конституції. Стаття 6 Конституції СРСР 1977 року передбачала, що КПРС являється ядром політичної системи радянського суспільства, його головною та спрямовуючою силою. Проте КПРС, будучи політичною партією, не могла і не повинна була здійснювати повноваження органів державної влади [2, с. 289].

На думку Ю. А. Вереднікова, А. В. Папірни правовий нігілізм в СРСР проявлявся в двох формах:

1) теоретичній (ідеологічній) – ідеї про відмирання держави та права при соціалізмі обґрунтовувалися на державному рівні, що в суспільному житті принижувало роль права. Встановлювалася перевага всесвітньої пролетарської революції щодо прав людини, постанови Комуністичної партії виступали більш значущими в порівнянні з законами, право відіграло вторинну роль;

2) практичній, що проявлялася в недосконалості законодавства, адже велика кількість нормативно-правових актів не відповідала тогочасним умовам суспільства, норми були морально застарілими або ж містили незрозумілі, нечіткі формулювання чи зовсім суперечили один одному. Це фактори, які стали причиною правової деградації суспільства. Населення втратило віру в об'єктивність права та проявляло зневагу до правових норм. Навіть державні органи, посадові особи ігнорували власно прийняті норми права, що спричинило виникнення відомчого нігілізму. Діяльність правозастосовних та правоохоронних органів здійснювалася відповідно до принципу пріоритету доцільності перед законом та правом [3, с. 292].

Основними причинами поглиблення та поширення правового нігілізму були: 1) відсутність демократичних традицій державотворення; 2) неконтрольований самосуд та відсутність рівності перед судом; 3) велика кількість репресій з боку органів влади; 4) декларативний характер правових норм; 5) викорінення інакомислення; 6) не надання більшості населення доступу до нормативних документів; 7) маніпулювання правовими нормами з боку державних органів на власний розсуд, обмежуючи права і свободи людини; 8) застосування насилля для вирішення конфліктів у суспільстві, беззаконня [4, с. 488–489].

Правовий ідеалізм як абсолютизація, ідеалізація ролі права, перебільшення його регулятивних можливостей порівняно з іншими системами регулювання в суспільстві є менш поширеним правовим явищем. Свій найяскравіший прояв він отримує у переламні в історії становлення держави періоди. Прикладом його прояву є права ейфорія, що мала місце в період «Хрущовської відлиги», що характеризувалася пом'якшення державно-політичного режиму у 60-ті – 70-ті роки ХХ століття, або в період горбачовської перебудови в СРСР в 90-ті роки.

Основним об'єктивним фактором виникнення правових аномалій виступає історична успадкованість неповаги до права багатьма суб'єктами від часів радянської доби.

В державах перехідного типу незрілість громадянського суспільства є головним об'єктивним фактором деформації правової свідомості. Перехідний стан виступає основним чинником розладу, дисгармонії всіх основ функціонування державності, що слугує передумовою до прояву будь-яких негативних процесів. Незріле громадянське суспільство не здатне забезпечити належний контроль за діяльністю державних органів, що призводить до впевненості посадових осіб у власній безкарності та до непрозорої діяльності влади [5, с. 11].

Правові аномалії виникають внаслідок чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, наприклад таких як наступність нігілістичних традицій – протягом багатьох століть формувалося нігілістичне ставлення до правових норм, що приймалися в угоду влади та втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи та рівності. У радянський період особливо розвивалося нігілістичне ставлення до права, адже на дер-

жавному рівні обґрунтовувалися ідеї про відмирання права і держави при соціалізмі, про перевагу всесвітньої пролетарської революції над правами людини.

Найголовнішими причинами правових аномалій є низький рівень правової культури, недовіра та безграмотність правових актів, невпорядкованість законодавства, його суперечливість та нестабільність.

За радянських часів в певній мірі знаходив свій прояв і такий вид правових аномалій, як правовий інфантилізм. В ті часи в основному переважали прагматичні підходи до права. Воно розглядалося як знаряддя, «силовий» інструмент перетворень в суспільстві. Серед населення панувала думка, що для вирішення проблем в певній галузі суспільних відносин достатньо прийняти закон. Проте скороспішне закріплення абсолютно нових принципів в законах призвело до «оксамитового» втілення демократії в Україні. Не виконання «ідеальних проєктів», які були спрямовані на інфантильно налаштовані маси призвело до втрати довіри до влади [6, с. 219].

Зі здобуттям Україною незалежності кількість факторів, що спричиняють виникнення правових аномалій та впливають на правосвідомість населення збільшилася. В суспільствах перехідного типу різного роду відхилення в правосвідомості громадян мають тенденцію до розповсюдження.

Недосконалість, незрілість демократичної і правової держави сприяє порушенню принципу поділу влад, спричиняє збій у функціонуванні державного механізму та правової системи, відбувається протистояння гілок влади, поширюється корупція серед державних службовців. Цей об'єктивний фактор породжує недовіру до діяльності державного апарату, невпевненість у майбутньому, втрату віри у регулятивні можливості права, деякі суб'єкти принижують значення правових цінностей в суспільстві, що сприяє виникненню нових видів правових аномалій.

На ставлення суспільства до ролі права, формування правових аномалій впливають також різні труднощі право- та державотворення, що виникають у зв'язку з прагненнями владних структур до одночасної розбудови демократичної, соціально-правової держави та громадянського суспільства. Адже у високорозвинених державах на засадах демократії спочатку формувалося громадянське суспільство, яке потім мало значний вплив на розбудову правової держави. В таких складних умовах державного та правового будівництва у суб'єктів права починає відбуватися переоцінка цінностей, переорієнтація на інші соціальні еталони, що стає причиною зневіри же в право та його дієвість, або виникає зневажливе чи байдуже ставлення до правових норм як засобу регулювання суспільних відносин. Такі трансформаційні процеси в правосвідомості особи породжують окремі види правових аномалій, таких як правовий нігілізм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм та правову демагогію.

Причиною поширення цих явищ виступає також злиття вищої державної влади з олігархічним капіталом, адже внаслідок цього представники громадянського суспільства залишаються осторонь від виборних державних структур, втрачають виборче право, надане законом.

Важливим об'єктивним фактором прояву правових аномалій є незрілість представників влади перехідних суспільств, які власною діяльністю показують негативний приклад ставлення до права та правових цінностей. Владна еліта має малий досвід соціальної діяльності на правових засадах заради блага суспільства.

Велика кількість суб'єктивних факторів призводять до відхилень в правосвідомості громадян. Так наприклад, недосконалість кадрової політики призводить до наповнення владних структур неосвіченими, легковажними та безвідповідальними людьми, що не мають глибоких теоретичних знань, практичного та життєвого досвіду.

Поширення популізму, корупції серед посадових осіб державної влади, спрямованість їх діяльності на отримання власної вигоди та задоволення своїх інтересів також є суттєвими факторами прояву правових аномалій [5, с. 9].

На виникнення правових аномалій впливають певні чинники. Вони можуть бути політичними, правовими, організаційно-управлінськими, морально-психологічними та

іншими. Так, наприклад серед політичних чинників виділяють: правову нестабільність, допущення помилок при проведенні реформ в державі, непослідовність внесення певних змін в різні сфери життя, відсутність належного контролю за діяльністю вищих посадових осіб. До правових відносять: неможливість забезпечення в належній мірі державними органами принципів верховенства прав і свобод людини і громадянина та законності, висока поширеність правового нігілізму як серед населення, так і серед посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування, відсутність системності в прийнятті законів, часте внесення змін та доповнень, що не сприймається населенням, наявність в законодавстві прогалин та колізій, вибірковість в застосуванні правових норм, що стає причинами корупції, поширення злочинності. Що стосується організаційно-управлінських чинників, ними є недосконалість всієї системи органів влади, недоліки в системі набору кадрів до державних органів, неефективність системи державного управління.

Як відмічає М. П. Козирев, на основі всіх цих чинників виникають також і морально-психологічні, що пов'язані з деморалізацією суспільства, нехтуванням ustalеними цінностями, відчуттям безкарності за порушенням законності, зневірою населення в позитивні наміри політичного керівництва, професійною і моральною деформацією посадових осіб [7, с. 200].

Правові аномалії зумовлюються також внутрішніми причинами, серед яких можна виділити: слабкість людини перед соціумом; наявність у суб'єкта стереотипних уявлень, шаблонів мислення; позиція індивідуалізму, небажання брати на себе зобов'язання та відповідальність; правовий вакуум; політичний радикалізм тощо.

Будь-який вид правових аномалій має певні передумови виникнення. Такими передумовами, наприклад, для виникнення правового ідеалізму є: 1) соціально-політичні – в суспільстві виникає ейфорія внаслідок очікувань прогресивного оновлення суспільних відносин; 2) соціально-психологічні – роль відіграє ментальність певних народів, віра в добро; 3) недоліки в нормотворчому процесі – законодавець має не «вигадувати» закони, а закріплювати в нормах положення відображаючи сутність реальних відносин, також закон має бути тісно пов'язаним з культурою суспільства; 4) недовіра нормативно-правових актів, адже для забезпечення їх дії держава має бути матеріально забезпечена, мати організаційні, політичні, соціальні засоби для приведення їх в дію [8, с. 53].

В умовах сучасності в Україні є певні проблеми, що мають величезний вплив на правосвідомість громадян. Політична та економічна криза в суспільстві, воєнні конфлікти на території держави, соціальна та правова незахищеність певної частини населення, корумпованість державних органів – все це виступає причинами прояву деформації правосвідомості, вираження недовіри до діяльності державних органів, втрати надії в вирішальну роль права, розподілу населення на певні групи.

Певні негативні процеси в державі спричиняють деформацію соціально-політичного статусу особи, що викликає в індивіда певну реакцію у різних формах правових аномалій. Вона може проявлятися як в байдужості до того, що відбувається навколо неї, так і в активному протистоянні політичному режиму, що супроводжувалася масовими акціями населення, збройними протистояннями проти діючої влади. В Україні прояви такої реакції спостерігалися в листопаді-грудні 2004 року – Помаранчева революція, що супроводжувалася певними протестами, мітингами, страйками та іншими актами громадянської непокорності. Також в грудні 2013 року на території України відбулася Революція гідності та свободи..

Висновки і пропозиції. Таким чином, правові аномалії є складним соціальним явищем, що тісно пов'язане з правовою свідомістю людини та детермінується різними негативними процесами у суспільстві. Воно має глибокі історичні коріння. Правові аномалії виникають під впливом чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. Головними причинами правових аномалій є низький рівень правової свідомості та культури суспільства, недовіра до правових актів, суперечливість та нестабільність законодавства. Суспільство втрачає віру в політику держави та зневажає прийняті нею норми, адже

представники держави ігнорують та нехтують правовими нормами. На даний момент кількість правових аномалій розширилась, з'явилися їх нові види та прояви, що є результатом впливу негативних факторів політичного, економічного, ідеологічного, правового, організаційного та іншого характеру.

Список використаної літератури

1. Черкас М.Є. Актуальні проблеми формування правосвідомості в Україні. *Право та інновації*. 2015. № 4(12). С. 169–175
2. Альбов А. П., Николюкин С. В. Теория государства и права: Том 2: Особенная часть: учебник и практикум для прикладного бакалавриата. М.: Юрайт, 2018. 336 с.
3. Вередніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права: навч. пос. К.: Знання, 2008. 336 с.
4. Дьоміна К. А. Правовий нігілізм в Україні: випадковість чи закономірність? *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 488–490
5. Ганьба Б. П., Ганьба О. Б. Фактори, що спричиняють формування дефектної правосвідомості у суспільствах перехідного типу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 6–15
6. Герасіна Л. М., Погрібна В. Л. Позиція правового інфантилізму як деформація правосвідомості українського соціуму. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 219–222
7. Козирев М. П. Чинники та форми деформації правосвідомості *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 196–206
8. Пінська О. С. Деформація правової свідомості та її класифікація. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 53–58

References

1. Cherkas M. (2015) Actual problems of formation of legal consciousness in Ukraine. *Law and innovation*. № 4 (12) [in Ukrainian]
2. Al'bov A., & Nikolyukin S. (2018) *Theory of State and Law: Volume 2: Special part: textbook and practicum for applied bachelor's degree*. M.: Yurayt [in Russian]
3. Verednikov Y., & Papirna A. (2008) *Theory of State and Law: textbook*. K.: Znannia [in Ukrainian]
4. Dyomina K. (2012) Legal nihilism in Ukraine: coincidence or regularity? *Al'manakh prava*. 3rd edition [in Ukrainian]
5. Gan'ba B., & Gan'ba O. (2012) Factors causing the formation of defective legal consciousness in transitional societies. *Prykarpattya Legal Bulletin*. 2nd edition. [in Ukrainian]
6. Gerasina L., & Pogribna V. (2016) The position of legal infantilism as a deformation of the legal consciousness of Ukrainian society. *Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine»*. № 2 (29). [in Ukrainian]
7. Kozyrev M. (2016) Factors and forms of deformation of legal consciousness. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*. № 2. [in Ukrainian]
8. Pins'ka O. (2011) Deformation of legal consciousness and its classification. *Law and security*. № 1 (38). [in Ukrainian]

Стаття надійшла 05.05.2021 р.

Е. В. Ткаля, канд. юрид. наук, доцент
Черноморский национальный университет им. Петра Могилы
Кафедра конституционного и административного права и процесса
ул. Театральная, 49/44, Николаев, 54000, Украина
e-mail: tk-helen@rambler.ru

ИСТОКИ ПРАВОВЫХ АНОМАЛИЙ, ИХ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ

Резюме

В статье осуществлена общетеоретическая характеристика истоков правовых аномалий, поскольку это дает возможность детально проанализировать их формы, выделить наиболее распространённые из них, определить причины возникновения и пути преодоления. Закрепляется тезис, что правовые аномалии являются сложным социальным явлением, которое тесно связано с правовым сознанием человека и детерминируется различными негативными процессами в обществе.

Исследованы исторические предпосылки возникновения правовых аномалий в Украине, особое внимание уделено правовому нигилизму и идеализму. Первым видом аномалий, которые зародились еще во времена Киевской Руси, является правовой нигилизм. С развитием государства меняются факторы, которые ему способствуют, несколько меняются формы проявления, однако сам правовой нигилизм не исчезает.

Делается акцент, что на возникновение правовых аномалий влияют политические, правовые, организационно-управленческие, морально-психологические и другие факторы. Главными причинами правовых аномалий выделяется низкий уровень правовой культуры, нестабильности нормативно-правовых актов, неэффективность и безграмотность правовых актов, неустроенность законодательства, его противоречивость и нестабильность.

Ключевые слова: правовые аномалии, правовой нигилизм, правовой идеализм, исторические истоки, правовой инфантилизм, правовое сознание.

O. V. Tkalia, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Department of Constitutional and Administrative Law and Procedure
Petro Mohyla Black Sea State University
Teatral'na St., 49/44, Mykolaiv, 54000, Ukraine
e-mail: tk-helen@rambler.ru

THE ORIGINS OF LEGAL ANOMALIES, THEIR HISTORICAL CAUSES

Summary

The article provides a general theoretical description of the origins of legal anomalies, as it allows to analyze in detail their forms, to identify the most common of them, to analyze the causes and ways to overcome them. It is confirmed that legal anomalies are a complex social phenomenon that is closely linked to the legal consciousness of a person and is determined by various negative processes in society.

The historical preconditions for the emergence of legal anomalies in Ukraine are studied; special attention is paid to legal nihilism and idealism. The first type of anomaly that dates back to the times of Kievan Rus is legal nihilism. With the development of the state, the factors and the forms of manifestation that contribute to it change, but legal nihilism itself does not disappear. In Soviet times, there are manifestations of legal idealism, which is due to historical reasons. It is noted that the main objective factor in the occurrence of legal anomalies is the historical inheritance of disrespect for the law by lots of subjects since the Soviet era.

The author emphasizes that the occurrence of legal anomalies is influenced by political, legal, organizational and managerial, moral and psychological and other factors. The main causes of legal anomalies are the low level of legal culture, instability of legal acts, ineffectiveness and illiteracy of legal acts, disorder of legislation, its inconsistency and instability.

Keywords: legal anomalies, legal nihilism, legal idealism, historical origins, legal infantilism, legal consciousness.